

De schuilsynagoge van de Mendes Coutinho's

Onze voorouders wisten het al toen ze de spreuk formuleerden *Gam Zoe leTo-wah* (ook dit is (of zij) ten goede). Uit een onjuiste handeling of een onjuist bericht kan soms iets goeds voorkomen, zoals in dit geval de aandacht die hier wordt geschonken aan de schuilsynagoge op het adres Nieuwe Keizersgracht 33, van het echtpaar Mendes Coutinho, in de laatste bijna twee jaar van de Duitse bezetting. In Pressers 'Ondergang' is hierover niets te vinden.

De oorsprong van dit artikel ligt in een bericht van juni j.l., dat een Comité van 'toekomstige buurtbewoners' zich verzette tegen het voornemen van de Gemeente Amsterdam om een nieuwe straatje bij de Amstelstraat en de Grote Synagoge te noemen A. S. Onderwijzerhof, naar de in 1934 overleden Hoogduiste Opperrabbin A. S. Onderwijzer (1862–1934), die in 1917 tot Hoogduitse Opperrabbin van Amsterdam en Noord-Holland was benoemd. In plaats daarvan wenste het 'Comité van toekomstige buurtbewoners' dat het straatje zou worden genoemd naar de niet-joodse schilder Anton Witsel (1911–1977), die eveneens in deze buurt had gewoond en later tekeningen van deze toen reeds half afgebroken buurt had gemaakt en die eerder, in het verzet, joden had geholpen en in wiens huis, zoals het Comité schreef, tijdens de Duitse bezetting synagogediensten waren gehouden, die hij had afgebeeld. – Overigens week de Gemeente Amsterdam niet van haar oorspronkelijke voorstel af, en zal het straatje toch A. S. Onderwijzerhof worden genoemd. –

Na dit berichtje van het bovengenoemde Comité te hebben gelezen, schreef ik een Ingezonden Stukje in Het Parool dat Anton Witsel, die in november 1940 geweigerd had de zgn. Ariërverklaring te tekenen, tijdens de Duitse bezetting veel voor joden had gedaan en dat hem ongetwijfeld een straat toekwam, al was er geen reden het voorstel om het betreffende straatje A. S. Onderwijzerhof te noemen, in te trekken. Echter, vervolgde ik, weliswaar heeft Witsel synagogediensten in de schuilsynagoge afgebeeld, maar die werden niet gehouden in zijn woning maar in die van het echtpaar Mendes Coutinho. Later bleek me dat in het bovenhuis Nieuwe Keizersgracht 33 hij twee verdiepingen lager woonde dan de Mendes Coutinho's.

Daarop werd ik opgebeld door mevrouw E. Mendes Coutinho-Sarphati in wier woning deze diensten waren gehouden om de juistheid van mijn mededeling te bevestigen. Haar naam is thans Polak, daar ze na het overlijden in 1977 van haar echtgenoot, S. Mendes Coutinho, hertrouwde met S. Polak, die na enige tijd eveneens overleed. Voor ons verhaal zullen wij haar echter blijven noe-

men met de naam waaronder ze tientallen jaren bekend stond, n.l. mevrouw Mendes Coutinho.

Mevrouw Mendes Coutinho en haar echtgenoot waren beiden 'dor dor' Portugees of liever, hetgeen voor ons verhaal van belang is, bijna. Haar bet-overgrootmoeder van moederszijde, Petronella Vega-de Haan, zo vertelde zij mij bij mijn bezoek aan haar, was namelijk weliswaar tot het jodendom overgegaan, maar was van oorsprong niet-joods, afkomstig uit Friesland. Toen ook mevrouw Mendes Coutinho en haar man bij de grote razzia van 26 mei 1943 waren opgehaald en naar Westerbork gebracht, wist zij gedaan te krijgen, op grond van deze niet-joodse betovergrootmoeder, dat zij Arisch werd verklaard; hierdoor werd haar man dus beschouwd als gemengd gehuwd en konden zij beiden na drie maanden naar huis terugkeren. Gelukkig hadden goede niet-joodse vrienden weten te verhinderen dat hun woning inmiddels door de Duitsers was leeggeroofd.

Kort daarna begonnen zij voor de weinige overgeblevenen – overigens merkwaardigerwijze meer 'Tedescos' dan Portugezen – hun schuilsynagoge bij hun aan huis.

De heer Mendes Coutinho ('Sal'), die de sleutel van de Esnoga had en daar praktisch elke avond kwam kijken of alles er nog in orde was, had voor deze diensten enkele Sifre Thorah mee naar huis kunnen nemen. Zijn vrouw vertelde mij dat hij, ook reeds vóór mei 1943, elke avond omstreeks half acht naar 'zijn' Esnoga liep om dan om acht uur, wanneer de Sperrtijd begon, weer thuis te komen; soms werd dit echter na achten. Zijzelf sliep met de sleutels van de Esnoga onder haar hoofdkussen. De Esnoga heeft ook eens zijn leven gered. Op een dag waren ze door een 'goede' niet-joodse relatie, het toenmalige Hoofd van de Burgerlijke Stand, gewaarschuwd dat de Duitsers mijnheer Coutinho die avond zouden komen arresteren. Mijnheer C. ging toen naar de Esnoga, waar hij de gehele nacht vlak onder het dak doorbracht. Toen de politie die avond kwam, verklaarde mevrouw Mendes Coutinho dat haar man al lang was weggehaald, hetgeen werd geloofd. Haar man, evenals haar neef Simon Sarphati, was trouwens nauw betrokken bij het Verzet. Mevrouw Mendes Coutinho vindt het daarom pijnlijk dat zijn naam niet voorkomt in het boek van Jac. van der Kar over het joodse verzet.

Maar terug naar de synagogediensten, die elke Sabbath-ochtend en tijdens de feestdagen werden gehouden, en waarbij haar man voorging – in de Portugese ritus – zoals hij gewend was. Op vrijdagavond en op de avonden van de feestdagen was er geen dienst, daar men im-

mers vóór acht uur thuis moest zijn. Een uitzondering vormde echter Kol Nidre.

Bij het begin van de Kol Nidre-diensten, in 1943, en ook in 1944, verzocht het echtpaar Coutinho hun benedenbuurman Anton Witsel, die zij volkomen konden vertrouwen, de kaarsen te ontsteken. Hij voldeed aan dit verzoek, en bleef nog een poos bij de dienst, waarbij hij blijkbaar zijn ogen goed de kost gaf. Na afloop van Jom Kippur 1944, op donderdag 28 september, kwam hij boven met een tekening die hij inmiddels had gemaakt van een aantal van de aanwezigen, met inbegrip van de heer Mendes Coutinho zelf, die hij het echtpaar aanbod. Deze tekening, die sindsdien vaak is gereproduceerd, heeft een ereplaats in de voorkamer van de huidige mevrouw Polak in de Jan Luykenstraat. Zij wees mij erop dat, zoals ook in werkelijkheid het geval was, de meeste afgebeelde aanwezigen, die Hoogduits waren, volgens de Hoogduitse minhag op Jom Kippur een sargenes droegen, maar haar man niet, daar dat bij Portugezen geen gebruik is. Deze, die als voorganger op de rug is afgebeeld, draagt alleen een talith en een gewone gleufhoed.

Later maakte Anton Witsel ook nog een tekening van de Roshangna Rabbadienst in de huissynagoge der Coutinho's, welke tekening een plaats heeft gekregen in de Ma'amad bij de Esnoga.

Op de tekening van de Kol Nidre-dienst staan slechts een deel der aanwezigen afgebeeld, zoals Witsel die vanaf zijn plaats kon observeren. Er waren er echter veel meer. Ook op Sjabbatoth was er altijd ruimschoots minjan. Ook waren er steeds enkele dames aanwezig; in de eerste plaats zijzelf en de vrouw van Rabbiner Neuwirth van de Nieuwe Prinsengracht. Enkele volwassenen brachten hun zoontjes mee.

Vanzelfsprekend kwamen de bezoekers van de diensten niet allen tegelijk, en vertrokken ze evenmin allen tegelijk om geen argwaan te wekken. Ook stond Anton Witsel vaak op de uitkijk om te waarschuwen als er onraad in aantocht was.

Eenmaal dreigde er niettemin groot gevaar, dat echter door de koelbloedigheid en gevatheid van mevrouw Mendes Coutinho – achteraf begrijpt zijzelf niet meer hoe zij zo snel kon reageren als ze deed – werd afgewend.

Op Rosj Hasjanah 1944, tijdens een zeer druk bezochte dienst, werd er gebeld. Door het raam zag men dat er twee leden van de Grüne Polizei op motorfietsen voor de deur stonden. Alle aanwezigen haastten zich door een luik het dak op, in de dakgoot. Er was echter geen tijd om de kamer weer het aanzien van een gewone kamer te geven. Mevrouw Mendes Coutinho die, daar ze Arisch was verklaard, geen ster droeg, ging naar beneden en vroeg wat de heren wensten. Deze zeiden dat ze 'op de Keizersgracht no. 33' moesten zijn, waarop

zij antwoordde: 'Dan bent u helemaal verkeerd; u moet achter de Dam zijn, bij het Centraal Station', waarop de twee motorrijders wegrepen. De synagogebezoekers bleven nog een aantal uren op het dak, maar daar de motorrijders niet terugkeerden, kwamen ze ten slotte naar beneden. Er heeft nooit meer een andere inval plaatsgehad.

Toch moeten er meer mensen van deze synagogediensten hebben geweten. Na de bevrijding sprak ze een student in de theologie, die een kamer had in een beledend huis, en die haar vertelde dat hij en een paar medestudenten aanvankelijk verwonderd waren over de geluiden, die ze elke zaterdagochtend hoorden, en die hen intrigeerden. Later begrepen ze echter dat dit een synagogedienst was, waarna zij toen zelf met aandacht via een gemeenschappelijke muur plachten te luisteren.

Volgens mevrouw Mendes Coutinho had de eerste dienst bij hen thuis reeds plaats in augustus of begin september 1943, dus reeds enkele weken vóór op 28 september 1943 de laatste dienst in de Grote Synagoge plaatsvond, daar de volgende dag, Erev Rosj Hasjanah, het overgrote deel van de in Amsterdam nog overgebleven joden, met inbegrip van de Voorzitters van de Joodse Raad, was weggevoerd en de Grote Synagoge voortaan gesloten bleef.

De diensten zouden zonder onderbreking, en met een vaste kern van trouwe bezoekers, blijven doorgaan tot vrijdag-

avond 4 mei 1945 toen, daar de Bevrijding toen reeds praktisch een feit was, ook een vrijdagavonddienst werd gehouden.

De volgende ochtend, 5 mei, toen de Bevrijding werkelijkheid was geworden, en vele joden die in Amsterdam ondergedoken waren geweest, voor het eerst hun onderduikadres hadden durven verlaten, was het aantal synagogebezoekers een veelvoud van wat het anders was; de mensen zaten zelfs op de trappen, daar er in de woning van de Coutinho's geen plaats voor hen allen was. Pas enige dagen daarna, op woensdag 9 mei 1945, zou er weer dienst zijn in de Esnoga, van Joden – zowel Hoogduitse als Portugese – die de Duitse bezetting in of in de omgeving van Amsterdam hadden overleefd en die door Opperrabbijn Tal z.l. werden toegesproken.

Enkele maanden na de bevrijding ontving het echtpaar Mendes Coutinho van het bestuur van de P.I.G. een 250-jaar oud zilveren Hawdalah-stel, met op het Hawdalah-blad de inscriptie: 'Als blijk van waardering voor de heer en mevrouw Mendes Coutinho-Sarphati voor de gewichtige diensten door hem en haar bewezen tijdens de jaren van de bezetting 1940-1945.' Mevrouw Mendes Coutinho bewaart dit als een in twee opzichten kostbare schat. Degenen, die de diensten bij de Mendes Coutinho's bijwoonden, waren niet eigenlijk ondergedoken maar waren, hetzij vanwege de een of andere werkelijke of beweerde

niet-joodse voorouder 'Arisch' verklaard omdat zij getrouwd waren met een vrouw die, hoewel overgegaan tot het jodendom, van oorsprong niet-joods was en als 'gemengd gehuwd' beschouwd werd, hetzij omdat zij nergens als joods geregistreerd stonden en dus niet als jood bekend waren. Hun gehechtheid aan het jodendom was er, ook in die bange tijden, echter niet minder om. Van de aanwezigen, die toen volwassen waren, zijn ten tijde van dit gesprek alleen nog dr. J. Barth en mevrouw Mendes Coutinho zelf in leven. (Dr. J. Barth overleed op 14 september j.l. op hoge leeftijd.)

De activiteiten van het echtpaar Mendes Coutinho gedurende de Duitse bezetting beperkten zich overigens niet tot de synagogediensten. Mijnheer was van beroep eigenlijk employé van de Portugese begrafenisvereniging Matsebeth Awen, terwijl mevrouw teharoth verzorgde van overleden joodse vrouwen, later vooral samen met mevrouw Neuwirth. Als zodanig waren zij ook tijdens de Duitse bezetting werkzaam, eerst voor joodse mannen en vrouwen die nog 'legaal' in Amsterdam hadden gewoond, later ook voor hen die tijdens hun onderduik waren komen te overlijden en prijs hadden gesteld op een joodse begrafenis. Mevrouw Mendes Coutinho vertelde mij een aantal merkwaardige gevallen, waarbij het uit het sterfhuis verwijderen van het stoffelijk overschot en het daarna overbrengen naar Diemen of Ouderkerk, waarbij zij de gehele weg heen en terug te voet moesten afleggen, van grote moed en koelbloedigheid getuigen. Maar daar deze verhalen nogal griezelig zijn, en dit artikel voornamelijk over de synagogediensten handelt, zal ik ze hier achterwege laten. Misschien kunnen ze bij een andere gelegenheid worden geboekstaafd.

Na de oorlog vestigde de heer Mendes Coutinho zich zelfstandig als directeur van de door hem opgerichte begrafenisvereniging 'Orach Chaim'. Ook mevrouw vond een nieuwe en vaak aangename activiteit: het rondleiden van de talrijke toeristen, die de Esnoga wilden bezichtigen, uit binnen- en buitenland. Ook hierover kan zij vele verhalen vertellen, waarvan er hier slechts één volgt. Op een bepaalde middag belde een niet-joodse jonge vrouw aan dat een oudere joodse mijnheer, die op enige afstand stond, de Esnoga wilde bezoeken. Zij sprak nogal uit de hoogte en mevrouw Coutinho, die daarvan niets moest hebben, antwoordde dat op het ogenblik de Esnoga niet te bezichtigen viel en sloot de deur weer. De jonge vrouw bleef echter aanbellen zodat mevrouw Coutinho haar en haar begeleider ten slotte toch

**Bewaarder van onze SNOGE:
Met een open huis voor een ieder
in tijden van onderdrukking 1940-1945**

מצבת
מנחם ועוזר לנדכאים
נאמן במלאכתו כשמש בקדש
ביתו כבית התפלה היה פתוח
לרוחה בימי השואה
הישש הנכבד הנביר
שלמה די אהרן
מינדס קוטיניו
נפטר כ' תשרי תשל"ז לפ"ק
ת נ צ ב ה

binnenliet. De oudere joodse heer, die Engels sprak met een Oosteuropes accent, toonde veel belangstelling. Hij converseerde ook verder met haar en vroeg of ze van muziek hield. Dit werd door haar bevestigend beantwoord: ze speelde zelf piano, zei ze (in haar huiskamer in de Jan Luykenstraat staat een vleugel). 'Dan gaat u zeker vanavond naar het concert van Arthur Rubinstein in het Concertgebouw?', vroeg hij. 'Nee', antwoordde zij, 'dat is voor ons soort mensen veel te duur'. Daarop zei hij: 'Ik ben Arthur Rubinstein en ik nodig u en uw man voor vanavond uit'. Daarop gaf hij haar zijn visitekaartje met de aantekening dat het Concertgebouw bureau haar en haar man twee plaatsen moest geven. En zo gebeurde het: ze kregen niet alleen twee plaatsen, maar twee heel mooie plaatsen en werden met alle egards behandeld.

Zoals reeds gezegd: de synagogediensten werden onder leiding van Sal Mendes Coutinho gehouden in volledige samenwerking tussen Portugese en Hoogduitse joden. Mogelijk was deze samenwerking met Hoogduitse joden een familietraditie en niet pas ontstaan tijdens de Duitse bezetting. Immers, een verre voorvader, Mozes van Abraham Mendes Coutinho, drukte in het begin van de 18e eeuw gebedenboeken speciaal voor Hoogduitse joden, en wel in 1704, in het Hebreeuws en Jiddish een zgn. Weiberfille en in 1705 een gebedenboek 'volgens de Duitse en de Poolse ritus'. Verder gaven S. Mendes Coutinho Jr. & Co. van 1855 tot 1884 het Weekblad voor Israëlieten uit en van 1884 tot 1894 het Nieuwsblad voor Israëlieten.

Van deze samenwerking tussen Portugese en Hoogduitse Joden is ook dit interview met de thans 82-jarige Elisabeth Mendes Coutinho-Sarphati - die men haar jaren niet aanziet en wier poes zeer toepasselijk Piggie heet - en mij, een Tedesca, een voorbeeld.

Voor dit bijzondere werk, het in stand houden van (toen illegale) synagogediensten werd de heer S. Mendes Coutinho door de Stichting 1940-1945 als 'verzetman' erkend.

Henriëtte Boas

Van de leestafel

Uit de Bijbel leren leven - op joodse wijze de Schriften lezen - Pinchas Lapide Ten Have, Baarn

Het boek is een waardevolle aanvulling op de reeks geschriften die reeds zijn verschenen als vrucht van de joods-christelijke dialoog. De auteur richt zich met zijn boek tot de christenen in een poging de joodse leef- en denkwijze over een aantal zaken meer bekendheid te geven. Het is een goede zaak dat hiermee kansen worden geboden de vooroordelen en emoties die tussen de belijders van de beide godsdiensten nog zo vaak tot uiting komen, te reduceren. Hopelijk wordt daardoor de ruimte geschapen om elkaar op een wat meer zakelijke, d.w.z. exegetische wijze, te benaderen.

In het nieuwe boek zijn Lapides beschouwingen gerubriceerd in een drietal secties: Liefde tot de Thora; Oorlog en Vrede in het joodse denken; Uit de Bijbel leren leven.

De auteur schetst op bijzonder lezenswaardige wijze de joodse uitleg van de Hebreeuwse Bijbel.

Hoe kijkt een christen aan tegen de inhoud van dit boek?

Op de achterflap van het boek staat: „Veel in dit boek zal voor christenen bevreemdend, soms zelfs onthutsend klinken”.

Om op deze vraag een antwoord te kunnen geven moet rekening worden gehouden met het feit dat in het christendom een grote pluriformiteit van denken en geloofsbeleving bestaat. Daardoor kan de reactie op de inhoud van dit boek heel verschillend zijn. Het hangt er maar van af welke modaliteit zijn oordeel aan dit boek verbindt. Duidelijkheidshalve voor de lezer: de recensent is gereformeerd.

De inhoud van dit boek heeft voor de gereformeerde lezers heel veel herkenningpunten. Een aantal mag ik hier vermelden.

Het eerste herkenningpunt betreft het feit dat de Hebreeuwse Bijbel, het zgn. „Oude Testament” niet weg te denken is uit de Bijbel van de christenen. De God die Zich openbaart in het Oude Testament is Dezelfde als die Zich openbaart in het Nieuwe Testament. Om het Nieuwe Testament op de juiste wijze te kunnen verstaan is de Hebreeuwse Bijbel onontbeerlijk. Dit schrijvende herinner ik mij een voorval enige jaren geleden toen een zendingsgenootschap op gereformeerde grondslag uit kostenoverweging alleen een aantal Nieuwe Testamenten stuurde naar een zendingsveld in Zuid-Amerika en niet de voor christenen volledige Bijbel, d.w.z. Oude en Nieuwe Testament. Daarop ontstond grote beroering bij de achterban in Nederland. Men vond dat de Hebreeuwse Bijbel niet weggelaten kon en mocht

worden. Er bestaat geen tegenstelling tussen het Oude en Nieuwe Testament. Een tweede herkenningpunt, die gereformeerden uit het hart is gegrepen, is de visie ten aanzien van het verantwoordelijk heersen over de aarde. Niet in termen van ongetemde macht, maar om dienend bezig te zijn in deze schepping als rentmeester door God aangesteld. Deze termen zijn ons zeer bekend en zijn permanent onderwerp van discussie over de praktische invulling ervan. Uitgangspunt is dat de mens geroepen is Gods eer te dienen in het openbare leven.

Hierbij mag ik ook verwijzen naar de socioloog Max Weber die in een vergelijkend onderzoek naar de wereldgodsdiensten, grote overeenkomsten aantroef tussen Joden en Calvinisten ten aanzien van hun gevoel van verantwoordelijkheid in hun dagelijks handelen c.q. beroepsuitoefening.

Een heel belangrijk punt betreft de vraag van Lapide op pag. 44 van zijn boek: waarom de „Wet” in het christelijk denken zo'n slechte reputatie heeft gekregen.

Sprekend vanuit de gereformeerde achtergrond meen ik te mogen zeggen dat dit niet altijd het geval is geweest. Calvijn bijv., die een eenheid zag tussen het Oude en Nieuwe Testament, trachtte in Genève een theocratisch ideaal te verwezenlijken (circa 1540), nl. dat kerk en overheid zouden samenwerken op grond van de bijbelse beginselen van de Thora. Dus bij hem een positieve waardering van de Thora.

Hierbij mag ik noemen de Heidelbergse Catechismus, een belijdenisgeschrift van 1563, waaruit tot op de dag van vandaag wordt gepreekt vanaf de kansel en aan de jeugd wordt onderwezen op catechisatieles.

Hoe wordt in de Catechismus de „Wet” gepresenteerd?

Enerzijds als kenbron der ellende (Zondag 2 - Heid. Cat.) en door Lapide genoemd op pag. 41 van zijn boek.

Anderzijds wordt de Wet in de Catechismus als het voornaamste stuk van de *dankbaarheid* genoemd. Maar liefst 12 zondagen in de Catechismus zijn hieraan gewijd (zondag 33-44 - Heid. Cat.). Jammer genoeg is dit niet door Lapide genoemd.

Ter illustratie wil ik één vraag en antwoord uit de Catechismus noemen. Vraag 91 (zondag 33): Maar wat zijn goede werken?

Antwoord: Alleen die uit een waar geloof, naar de wet Gods, alleen Hem ter ere geschieden en niet die op ons goeddenken of op menselijke inzetten gegrond zijn.

In de daaropvolgende zondagen volgt een uitgebreide behandeling van de Tien Geboden.

Waarom dan toch dikwijls een negatieve gevoelswaarde wanneer over de „Wet” wordt gesproken?